

Prinsgezind en Patriot in Veenendaal

– Roelof Bisschop –

Transparant 7.4 (1996) 25-27

In 1949 vierde Veenendaal op grootse wijze haar 400-jarig bestaan; in 1995 herdacht men op betrekkelijk bescheiden manier dat de gemeente 200 jaar bestond. Was in 1949 een historische blunder van formaat begaan? Of wilde men in 1995 gewoon een feestje? Het één noch het ander. Veenendaal als gemeenschap bestaat inderdaad vanaf ca. 1549 (beter: 1546), maar Veenendaal als zelfstandige gemeente ontstond in 1795, uit de collaboratie van Veense Patriotten onder de bezielende leiding van de plaatselijke, Gereformeerde schoolmeester Wulphert van Ginkel met de zetbazen van de Fransen in Utrecht, de (Provisionele) Representanten 's Lands van Utrecht. Deze formulering zou zo uit de ganzeveer van een 18^e-eeuwse Rhenenaar gevloeid kunnen zijn, want het was de stad Rhenen waarvan Veenendaal zich losmaakte. Willen we de vrijheidslievende Veense Patriotten geloven, dan is het vooral aan de Rhenense onderdrukkers zelf te wijten dat Veenendaal zich van het Rhenense juk bevrijdde.

Bestuurlijke situatie van Veenendaal vóór 1795

Veenendaal is ontstaan als een veenkolonie. Het gebied waar later het dorp ontstond, werd aangeduid als de Rhenense (Stichtse) en Gelderse Venen. De belangrijkste toegangsroute was de Grift, die vanaf de Rijn bij Rhenen om de Grebbeberg heen stroomde en het veengebied ontsloot. Deze Grift vormde tevens de grens tussen het Sticht en Gelre.

Toen in 1543 Gelre, als laatste gewest, door Karel V was onderworpen, werd het mogelijk het veenpakket te gaan exploiteren. Het eerste octrooi daarvoor werd in 1546 verleend aan een aantal Utrechtse ondernemers. Spoedig volgden er anderen, waaronder de Antwerpse groot-industrieel Gilbert van Schoonbeke.

Economisch gezien vormden de Rhenense en Gelderse venen één geheel. Het plaatselijke College van Veenraden zorgde voor alles wat met de waterhuishouding in dit gebied te maken had, was verantwoordelijk voor het beheer van de Grift, de Markt en de kerk en regelde de afvoer van de turf. Sinds 1566 was er voor dit gebied ook één kerkgebouw aanwezig, gebouwd op een zandheuvel (de huidige Oude Kerk op de Markt). Deze was eigendom van de veenraden.

Bestuurlijk waren er echter twee Veenendalen: Stichts Veenendaal en Gelders Veenendaal. Het eerste viel onder de jurisdictie van Rhenen, het tweede onder Ede. Voor de handhaving van de openbare orde gaf dat nogal eens problemen, want raddraaiers uit Stichts Veenendaal waren vijf meter verder, in Gelders Veenendaal, (voorlopig) weer veilig.

In 1795 telde Stichts Veenendaal zo'n kleine 2000 zielen en Gelders Veenendaal ca. 1000. Daarvan behoorde ruim 90% tot de Gereformeerden; Rooms-katholieken en Joden vormden elk ca. 3% van de bevolking, terwijl 1 à 2 gezinnen tot de Mennonieten behoorde.

Veense patriotten vóór 1795

Omdat het archief van de gemeente Veenendaal pas begint in 1795, als Stichts Veenendaal zelfstandig geworden is, zijn er weinig gegevens over acties van Veense Patriotten voor dat jaar. In latere stukken wordt daar incidenteel wel iets over meegedeeld, maar het blijft bij fragmenten. Zo blijkt dat ten minste één Veenendaler, Hendrik van Ravenswaaij, dienst gedaan heeft in het Patriottenlegertje de Geldersche Brigade. Na de nederlaag van de Patriotten in 1787 vluchtte hij met vele anderen naar Frankrijk. In 1796 keerde hij met vrouw en vier

kinderen terug naar Veenendaal, waar hij door het toenmalig Patriotse bewind als een held werd begroet. Een andere mededeling heeft betrekking op de mennonitische chirurgijn van Veenendaal, Jacobus Anbeek. Zijn gezin en woning moesten het in 1787 ontgelden van het Oranjegezinde volk, zodat hij tijdelijk een goed heenkomen zocht in Haarlem.

De overgrote meerderheid van de Veenendalers behoorde tot de Prinsgezinden. Overigens lijken de tegenstellingen tussen de beide partijen niet erg fel geweest te zijn. Hoewel bijvoorbeeld schoolmeester Wulphert van Ginkel een uitgesproken Patriot was, stuurden de Veenendalers toch hun kinderen gewoon bij hem naar school. Weliswaar hadden ze geen andere keus, maar men waardeerde ook zijn onderwijskundige bekwaamheden.

De rol van de Veense Patriotten in 1795

Voordat in 1795 de nieuwe revolutionaire besturen goed en wel geïnstalleerd waren, nam een aantal Veense Patriotten het initiatief tot een actie die moest leiden tot de instelling van een zelfstandig Stichts Veenendaal. Men wenste niet [26] langer onder het gezag van Rhenen te staan. Op 26 juni van dat jaar besliste het nieuwe provinciale bestuur positief op hun verzoek en op 30 juni kreeg Stichts Veenendaal haar eerste eigen bestuur. Eén van de drijvende krachten achter dit streven naar zelfstandigheid was Wulphert van Ginkel.

Op initiatief van ingekwartierde Franse officieren richtten de Veense Patriotten op 10 februari 1795 op de Markt een vrijheidsboom op. Deze daad van ‘Vrijheid, gelijkheid en broederschap’ werd opgeluisterd met “een keurig Musica” en met het nuttigen van 18 flessen wijn à 7 stuivers per stuk. Bij hun streven naar zelfstandigheid – waar Rhenen zich uiteraard fel tegen verzette – wisten de Veense Patriotten goed gebruik te maken van propaganda.

In één van de stukken die zij richtten aan de Representanten 's Lands van Utrecht vertellen zij iets over de ondragelijke onderdrukking door Rhenen; daarmee geven ze een fraai voorbeeld van verfoeilijke herendienst. Zij vertelden dat gedurende de afgelopen winter dagelijks zo'n 50 à 60 mannen uit Veenendaal door het stadsbestuur van Rhenen geprest werden dwangarbeid te verrichten. Zij moesten ten dienste van de stad Rhenen hout hakken en kleven, zonder daarvoor vergoeding te ontvangen, hoewel velen van hen in grote armoede leefden. In de felle kou moesten zij, “onder bespottung van de Rheenense burgers”, hun werk doen. Sommigen hebben er bevroren ledematen aan over gehouden.

Het resultaat van de Patriotse inspanningen was dat op 30 juni 1795 Stichts Veenendaal haar eigen municipaliteit kreeg. Gelders Veenendaal hield zich afzijdig van de actie van de Stichtse Patriotten en bleef nog jarenlang bestuurlijk tot Ede behoren. Een aardig detail is het eerste officiële besluit dat de municipaliteit van Stichts Veenendaal moest nemen. Dat had ten doel de vrijheidsboom, die zich toen nog steeds op de Markt bevond, te beschermen:

De municipaliteit van Stichts Veenendaal, met leedweezen vernomen hebbende, dat zommige kwaadwilligen zich niet hebben ontzien om de vrijheidsboom alhier te schenden, en zig aan oproerige gesprekken en andere ongeregelgheden schuldig te maaken, hebben dus tot maintineering van de rust, ordre, politie, en justitie noodig geoordeeld om alle inwooners van deeze plaats op het ernstigste te vermaanen om zig stil en rustig te gedraagen; waarschouwen derhalven een iegelijk met deezen bezig niet schuldig te maaken aan het schenden van de vrijheidsboom, molesteeering van perzoonen, huizen of goederen, of oproerige gesprekken te houden, die aanloopen tegen onze vastgestelde constitutie. Zullende de overtreeders van deezen onzen wil en goede intentie naar bevind van zaaken volgens de wetten en placqaaten van deeze provincie worden gestraft. Aldus gedaan in onze municipaliteitsvergadering den 2 julij 1795, het eerste jaar der Bataafsche vrijheid.

Dat de Veense Oranjeklanten zich niet zomaar de mond lieten snoeren, zien we ook aan de oranjeversieringen aan hun huizen, die ze regelmatig weer wat bijwerkten. Uiteraard werd

ook dat verboden. En toen Tobias Barendse, horlogemaker te Ede, op 4 september 1799 's nachts rond 12 uur een aantal winkels in Stichts Veenendaal bezocht om oranjelinten te kopen, “zeggende dat de Erfprins [= de latere koning Willem II] met een leger te Westervoort zig bevond en zelfs Arnhem binnengerukt en het land over was”, ontstond er grote onrust. Het volk, toch al in spanning vanwege de landing van Engelse troepen in Noord-Holland enige tijd daarvoor, ging de straat op, zong Oranjeliedjes, bedreigde Patriotten en gooide zelfs ergens de ruiten in. Natuurlijk moest Tobias Barendse gearresteerd worden, maar die bevond zich inmiddels al in Gelders Veenendaal.

De stukken maken duidelijk dat de oude bestuurlijke lichamen als de veenraden, de kerkeraad en de diaconie (al was de oude predikant van Veenendaal, Dirk van Leeuwen, Patriotsgezind) feitelijk het gezag van de nieuwe, Patriotsgezinde, Stichtse municipaliteit niet aaceppeerden, tenzij ze er door hogerhand toe gedwongen werden. Waar mogelijk werd de municipaliteit genegeerd. Maar ja, een jaarlijks terugkerende Publicatie van de municipaliteit, betreffende de regeling van de “exter- en kraaijenestenschouw” werkte natuurlijk ook niet mee aan de vergroting van het prestige. Zeker niet als het toezicht op het onderhoud van het waterwegenstelsel – de levensader van Veenendaal – gewoon bij de veenraden blijft berusten. Controle of de ekster- en kraaijenesten wel goed zijn vernield, is toch wat minder belangrijk dan de schouw over de transport- en waterlozingskanalen.

Pas na ca. 1801 zijn de scherpe kantjes van de tegenstelling tussen Patriotten en Prinsgezinden eraf. De brieven van de voormalige stadhouder Willem V vanuit Oraniënborg, waarin hij zijn aanhangers toestaat weer openbare ambten te bekleden, zonder dat dit uitgelegd wordt als ontrouw aan hem, hebben blijkbaar hun invloed ook in Veenendaal doen gelden, want ook hier komen personen in het bestuur die indertijd niet de verklaring van trouw aan het Bataafse volk afgelegd hebben, zoals Brand van Eden, de molenaar.

[27]

Onder Bataafs en Frans bewind

Het is boeiend om te zien hoe de omwikkelingen op nationaal en soms zelfs internationaal niveau hun weerslag vinden in het dorpsleven. Dat dit voor Veenendaal te reconstrueren is, hebben we te danken aan de meer genoemde Wulphert van Ginkel, die in 1795 de eerste (gekozen!) gemeentesecretaris van (Stichts) Veenendaal werd. Door hem is het oudste archief uiterst zorgvuldig beheerd. Met enig genoegen en met gepaste trots zal hij de groeiende stapel archivalia gekoesterd hebben...

De weerslag van de democratische experimenten, die vanaf 1795 op gang kwamen, is voor Veenendaal aan de hand van notulen en andere stukken betrekkelijk eenvoudig na te gaan. Hetzelfde geldt voor de uitvoering van andere landelijke besluiten en gebeurtenissen, zoals de Engels-Russische inval in Noord-Holland in het najaar van 1799. Als voorbeeld de wijze waarop enkele besluiten betreffende kerkelijke zaken werden uitgevoerd.

Het gemeentelijke bestuur zorgde voor de controle op de uitvoering van het provinciale besluit van 7 maart 1798 waarin bepaald werd dat de wapenborden uit de kerk verwijderd moesten worden en dat de ‘herenbanken’ (in de Veense kerk was dat alleen de bank van de veenraden) aan de meest biedende verhuurd werden.

Toen in datzelfde jaar het landsbestuur besloot dat de waarde van kerkgebouwen en pastorieën geschat moesten worden, ten einde die te kunnen verdelen onder de verschillende kerkgenootschappen, ontstond er tussen het gemeentebestuur en de veenraden een knallende ruzie. De veenraden stelden zich – terecht – op het standpunt dat de enige kerk en pastorie in Veenendaal hun eigendom was en dat zij deze zaak zelf wel kon regelen. Het gemeentebestuur zag dit natuurlijk als een miskennis van zijn autoriteit en in een brief van 16 november 1798 beklagde hij zich bij het provinciale bestuur over de verregaande “heerszucht” der veenraden en over hun optreden “waardoor de wetten bespot en 't gemeentebestuur

alhier de zaken moeilijk gemaakt worden”. Het provinciebestuur werd verzocht de veenraden te dwingen “meer respect en obediëntie aan de orders van de wetgeevende magten te bewijzen”.

Op bevel van dit bestuur verstrekten de veenraden toen eindelijk de noodzakelijke gegevens. De kerk werd tenslotte toegewezen aan de Gereformeerden, want zij vormden het overgrote deel van de bevolking. De schikking bepaalde verder dat ook de leden van de andere kerkgenootschappen desgewenst hun overledenen in de kerk of op het bijbehorende kerkhof mochten begraven. De niet-Gereformeerde Veenendalers kregen zelfs het recht zitplaatsen in de Gereformeerde kerk huren of kopen, mits zij zich zouden houden aan de regels van deze kerk.

Over de wijze waarop de kerkeraad in 1799 het beheer van de kerkelijke bezittingen regelde, ontstond opnieuw een conflict. Het gemeentebestuur was van mening dat dit veel ‘democratischer’ geregeld had moeten worden, en eiste van de kerkeraad herziening van de toegepaste besluitvorming. Die liet echter weten dat dit onmogelijk was, en uiteindelijk bleef de regeling van de kerkeraad in stand.

Het einde van de Franse tijd

Evenals in zovele andere plaatsen in ons land kwam er ook in Veenendaal – Stichts en Gelders Veenendaal waren toen bij één van de bestuurlijke herindelingen tijdelijk tot één gemeente samengevoegd – vrijwel probleemloos een eind aan de Franse overheersing. Eind november 1813, toen de Fransen al terugtrokken en de geallieerde troepen in aantocht waren, leek het nog even spannend te worden. De toenmalige maire stelde op 25 november per brief zijn superieur, de sous-prefect van het arrondissement Amersfoort, Snouckaert, van het enige incident in dit verband op de hoogte:

Myn heer den Onder-Prefect,

Alles is hier rustig en bedaard geweest, tot voor een quartier uurs, wanneer een ingezetene uit deze gemeente, uit een der buitenbuurten, met een geladen pistool in het dorp is gekomen en zich van ongeoorloofde uitdrukkingen en bedreigingen heeft bediend. Daarop heeft de wagt zig bij hem vervoegt, en hem vermaamt dog tevergeefs, ten gevolge zij hem zijn pistool en mes hebben ontnomen, bij welke gelegenheid hij een wond in zijn hoofd bekomen heeft.

Hij is genaamd Willem Vonk en word bij de burgers in de wagt bij provisie bewaard. Niettemin is men bevreesd dat er soms een aanhanger is. God bewaare ons voor verdere diergelijke omstandig-heden. Weest verzekerd, Mijn heer, dat waarlijk alles gedaan werd wat mogelijk is, doch men is egter bang voor storing, zowel van binnen- als buitenlieden. Buiten dit geval is alles wel.

Vijf dagen later landde de toekomstige koning Willem I bij Scheveningen en op 1 december nam hij het bestuur in handen. De meeste bestuurders bleven hun post bekleden, slechts de titels veranderden.

Enige literatuur

- T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse vallei* (z.p. 1992) (Stichtse Historische Reeks 17).
- R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd, 1795-1813* (Veenendaal 1995).